

نقش و جایگاه آمایش سرزمین و ارزیابی اراضی در جهش تولیدات زراعی

The Role of Land Use Planning and Land Evaluation in Crop Production Leap

حسنا پایدار*، محسن شکل آبادی، سمیرا پایدار

دانشجوی دکترا، گروه علوم خاک، دانشگاه بوعلی سینا همدان، paidar.hosna@gmail.com

دانشیار گروه علوم خاک، دانشگاه بوعلی سینا همدان

دانشجوی دکترا، گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشگاه لرستان

چکیده

برنامه‌ریزی استفاده از سرزمین یک روش تصمیم‌گیری است که کاربران اراضی را به نحوی هدایت می‌کند که ضمن تصحیح استفاده‌های نادرست از زمین، با کاهش دادن هزینه‌ها و افزایش سود آوری باعث می‌گردد تا اراضی به نحوی درست برای نسل‌های بعدی حفظ و حراست گردند. یکی از مسائل مهم و کلیدی در کنار برنامه‌ریزی‌های کلان و بخشی، برنامه‌ریزی آمایش سرزمین است. کشور ایران سابقه حدود شش دهه برنامه‌ریزی را دارد. در راستای جهش تولید در عرصه کشاورزی و دامداری توجه به ظرفیت تولید مناطق جغرافیایی مختلف کشور حایز اهمیت بوده و این تنها از طریق برنامه‌های دقیق آمایش سرزمین ممکن می‌باشد. در این مقاله کلیات این برنامه تشریح شده و برخی موارد مورد نظر گرفته شده در آمایش سرزمین بخش کشاورزی مورد تحلیل قرار گرفته است.

کلمات کلیدی: آمایش سرزمین- ارزیابی اراضی- جهش تولید- کشاورزی.

مقدمه و کلیات

آمایش سرزمین

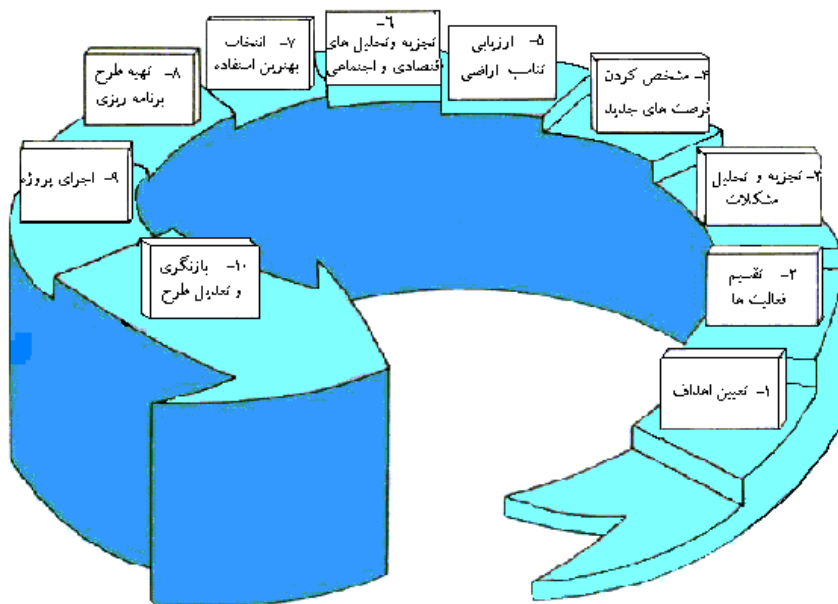
بررسی سیر تحولات آمایش سرزمین طی سالهای گذشته از این واقعیت حکایت دارد که موضوع عدم تعادل منطقه‌ای و عدم استفاده از قابلیت‌های سرزمینی و به عبارتی توسعه نیافتگی بخش‌های وسیعی از کشور همواره به عنوان یکی از مهمترین دغدغه‌های برنامه‌ریزان کشور بوده است (بختیاری، 1394). به همین دلیل نیز طی سالهای گذشته اقدامات گسترده‌ای در قالب طرح‌های مطالعاتی یا تدوین قوانین و مقررات صورت گرفته، اما به دلایل مختلف این اقدامات موفق نبوده است (صالحی، 1388).

برنامه‌ریزی استفاده از سرزمین یک روش تصمیم‌گیری است که کاربران اراضی را به نحوی هدایت می‌کند که ضمن تصحیح استفاده‌های نادرست از اراضی، با کاهش دادن هزینه‌ها و افزایش سود آوری باعث می‌گردد تا اراضی به نحوی درست برای نسل‌های بعدی حفظ و حراست گردند. در چارچوب این برنامه‌ریزی، اراضی جهت استفاده‌های مختلف ارزیابی شده و پتانسیل آنها برای استفاده‌های ممکن تعیین می‌گردد. این برنامه‌ریزی می‌تواند به کاربران اراضی یا مؤسسات دولتی کمک نماید تا اراضی را به نحوی مورد بهره‌برداری قرار دهند که مشکلات موجود کاهش یافته و اهداف اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی مورد نظر شامل خودکفائی، اشتغال‌زائی، و پایداری اراضی تأمین گردد. آمایش سرزمین یا برنامه‌ریزی استفاده از زمین وقتی اهمیت بیشتری می‌-

یابد که کاربران اراضی یا دولت احساس کنند نوع استفاده باید تغییر کند. این تغییر نه تنها بایستی با توجه به امکانات تکنولوژیکی منطقه صورت گیرد، بلکه بایستی توسط مردم و کاربران نیز مورد قبول واقع شود (فائو، 1993).

در فرآیند برنامه‌ریزی استفاده از اراضی، مهم‌ترین مسئله ارتباط اراضی با انواع استفاده‌های ممکن است. ارتباط مزبور در این برنامه‌ریزی توسط ارزیابی اراضی برقرار می‌شود. ارزیابی اراضی تنها قسمتی از فرآیند برنامه‌ریزی استفاده از اراضی است (فائو، 1993). برنامه‌ریزی استفاده از سرزمین ایده جدیدی نیست، چراکه کشاورزان هر ساله درباره اینکه چه محصولی را در کجا کشت کنند، تصمیم‌گیری می‌کرده‌اند. تصمیمات آنها در راستای نیازهایشان، مقدار تقاضای بازار و بر اساس دانش و آگاهی آنها از زمین، دسترسی به تکنولوژی، سرمایه و کارگر صورت می‌گرفته است. اما برنامه‌ریزی استفاده از سرزمین سعی می‌کند به صورت علمی با بررسی تمام جوانب زراعی، خاک، آب و هوا، محیط زیست و شرایط اجتماعی و اقتصادی بهترین استفاده‌های ممکن از زمین را پیشنهاد نماید. بهر حال برنامه‌ریزی استفاده از زمین تنها شامل مدیریت مزرعه نبوده و طیف وسیعتری از استفاده‌ها را شامل می‌شود. پروژه‌های برنامه‌ریزی در مناطق مختلف بسته به شرایط و اهداف متفاوتند، ولی به طور کلی مراحل اساسی یک پروژه برنامه‌ریزی به شرح ذیل است (فائو، 1993). این مراحل به صورت نمایش گرافیکی از توالی مراحل در شکل 1 نشان داده شده است.

- مرحله 1- تعیین اهداف: با در نظر گرفتن شرایط فعلی و نیازهای مردم و دولت، اهداف مناسب و مرتبط انتخاب می‌شوند.
- مرحله 2- تقسیم فعالیت‌ها: در این مرحله فعالیت‌های مورد نیاز در طراحی و همچنین نیروی انسانی، سرمایه، زمان و امکانات مختلف از جمله آزمایشگاهها و امثال آن جهت مطالعه برآورد می‌شوند.
- مرحله 3- تجزیه و تحلیل مشکلات: شامل جمع آوری اطلاعات در زمینه جمعیت، منابع اراضی، استفاده‌های حاضر، تولید و فاکتورهای جانبی دیگر بوده و سپس تشخیص مشکلات موجود در استفاده فعلی اراضی تعریف می‌گردد.
- مرحله 4- مشخص کردن فرصت‌های جدید: در این مرحله با توجه به مشکلات تعریف شده و اهداف معین شده از قبل سناریوهای مختلف در راستای حل مشکل و دسترسی به اهداف تعریف شده تبیین می‌گردند.

شکل 1- مراحل مختلف برنامه‌ریزی استفاده از سرزمین (اقتباس از فائو، 1993)

- مرحله 5- ارزیابی تناسب اراضی : شامل معرفی استفاده‌های قابل مقایسه، تعریف نیازهای آنها، و مقایسه نیازهای تعریف شده با خصوصیات اراضی و تعیین کلاس‌های فیزیکی تناسب اراضی است.
- مرحله 6- تجزیه و تحلیل‌های اقتصادی و اجتماعی: در این مرحله جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی و عواقب زیست‌محیطی استفاده‌های مختلف مورد بررسی قرار می‌گیرد.
- مرحله 7- انتخاب بهترین استفاده: بر اساس نتایج ارزیابی فیزیکی و تجزیه و تحلیل‌های مرحله 6 با در نظر گرفتن اهداف طرح بهترین استفاده انتخاب می‌گردد.
- مرحله 8- تهیه طرح برنامه‌ریزی: شامل تجزیه و تحلیل‌های دقیق بر اساس استفاده‌های انتخاب شده در مرحله 7، منابع مالی و محل اعتبار اجرای پروژه و موارد دیگر تعیین شده و نقشه‌های مربوطه و گزارش طرح تهیه می‌شود.
- مرحله 9- اجرای عملیات پروژه
- مرحله 10- بازنگری و تعدیل طرح: بعد از اجرای پروژه، با بررسی شرایط حاصل شده بعد از اجرا، اهداف اولیه طرح مورد کنترل قرار می‌گیرند و در صورت لزوم در اهداف یا اولویت‌ها و روش طراحی تعدیلات لازم صورت می‌گیرد.

آمایش سرزمین در ایران

ایران به لحاظ جغرافیایی، شرایط اقلیمی و زراعی، و مرزهای آبی و خاکی و ناهمواری‌های گسترده، دارای شرایط متنوعی است. بنابراین هر منطقه توانمندی‌های مخصوص به خود را داشته و برنامه ریزی برای توسعه هر منطقه بایستی بر اساس مجموعه شرایط هر منطقه و بر اساس پتانسیل‌ها و محدودیت‌های آن صورت گیرد. در سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق 1404 هجری شمسی نیز در خصوص آمایش سرزمین مواردی ذکر شده است که اهمیت جدی مسئله را نمایان می‌سازد.

قبل از انقلاب تجربیات محدودی در زمینه آمایش سرزمین و برنامه ریزی استفاده از زمین وجود داشته ولی پس از انقلاب در راستای ایجاد عدالت اجتماعی و توسعه متوازن کشور مورد توجه خاص قرار گرفته است. سیاست‌های کلی آمایش سرزمین در سال 1390 توسط مقام معظم رهبری ابلاغ شد. قانون برنامه پنجم توسعه طی مواد 181 تا 184 به آمایش سرزمین پرداخته و در برنامه ششم توسعه کشور نیز ادامه یافته است. در سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی که در سال 1392 توسط رهبری ابلاغ شد به ایجاد بستر رقابت بین مناطق و استان‌ها و به کارگیری ظرفیت و قابلیت‌های متنوع در جغرافیای مزیت مناطق کشور تاکید شده است. در کنار مطالعات انجام شده قبلی و سیاست‌های کلی ابلاغی، معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رییس‌جمهور نیز اقدام به راه‌اندازی و تشکیل شورای آمایش سرزمین کرده است و تهیه و توصیف برنامه‌های توسعه سرزمین را در سطح ملی، منطقه‌ای و استانی در دستور کار قرار داده است (بختیاری، 1394).

جایگاه ارزیابی در آمایش سرزمین

در برنامه‌های توسعه اراضی، ارزیابی اراضی به عنوان حلقه حیاتی مابین مطالعات شناخت منابع و تصمیم‌گیری در مورد برنامه‌ریزی اراضی عمل می‌کند. نتایج تصمیمات پس از ارزیابی می‌تواند به اجرای پروژه یا سایر تصمیم‌گیری‌های توسعه بیانجامد. بارزترین نوع تقابل و کشمکش در توسعه اراضی در حاشیه شهرها اتفاق می‌افتد، جایی‌که بین استفاده‌های مختلف مشتمل بر تأمین غذا و توسعه مکانی شهرها و صنایع و امکانات جانبی آنها مشتمل بر فرودگاهها و جاده‌ها و محل دفع زباله‌ها و فاضلاب‌ها و استفاده‌های دیگر رقابت تنگاتنگی دیده می‌شود. در بعد جهانی، اراضی مناسب جهت تأمین غذا بسیار محدود هستند و به همین لحاظ با سایر استفاده‌ها نظیر استفاده‌های توسعه شهری و صنعتی در تقابل شدید قرار دارند و این تقابل روزبروز شکل جدی‌تری به خود گرفته است. به محض اینکه در ناحیه‌ای، در مورد توسعه اراضی برای شهرسازی تصمیمی اتخاذ و عملی گردد، اراضی غیر قابل برگشت خواهند شد. لذا اطلاعات جامع و کاملی در مورد تناسب اراضی برای استفاده‌های شهری و غیر شهری مخصوصاً از نقطه نظر جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی قبل از تصمیم‌گیری مورد نیاز می‌باشد.

در مواردی که بحث توسعه شهری و صنعتی مدنظر باشد، ویژگیهای مهندسی خاک اهمیت بیشتری پیدا می‌کنند. علاوه بر این ویژگی‌ها، برخی اطلاعات عمومی منطقه شامل خطر سیل‌گیری، ناپایداری شیب، فرسایش، خطر زلزله و فعالیت‌های آتشفشانی، مطالعات خاک و ژئومورفولوژی در این راستا ارزشمند خواهند بود. با توجه به ارزش زیاد اراضی موجود در حواشی شهرها، جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی، در ارزیابی این اراضی اهمیت فوق‌العاده‌ای خواهند داشت.

توالی مراحل مذکور در شکل 1 نشان می‌دهد که ارزیابی تنها بخشی از فرآیند پیچیده برنامه‌ریزی اراضی بوده و به طور نسبی در مرحله 3 و عمدتاً در مرحله 5 مورد توجه قرار می‌گیرد و نتایج حاصل از آن در مراحل بعدی به ویژه در مرحله 7 کارایی دارد. بنابراین انجام مطالعات ارزیابی یکی از گام‌های مهم پس از تشخیص ضرورت اجرای برخی تغییرات در نوع بهره‌برداری از اراضی است. پس از درک نیاز، اهداف تغییرات پیشنهاد شده را مشخص نموده و سپس بر اساس مطالعات اولیه و شناخت مشکل، پیشنهادهای ویژه در مورد انواع استفاده‌های ممکن از اراضی معرفی می‌شوند. ارزیابی اراضی این نوع استفاده‌ها را با توجه به خصوصیات هر یک از انواع اراضی که در منطقه مشخص شده اند مورد بررسی قرار می‌دهد.

مطالعات ارزیابی اراضی در ایران از سال 1346 شمسی آغاز شده است. این مطالعات توسط کارشناسان سازمان خواروبار کشاورزی جهانی (فائو) در کشور پایه‌گذاری شده و موسسه تحقیقات خاک و آب انجام آنرا به عهده داشته است و در سالهای اخیر با توجه به نیاز کشور و همچنین استفاده از فناوری‌های جدید شدت یافته است. ارزیابی منابع و تعیین قابلیت اراضی از جمله مطالعاتی است که به منظور تعیین مناطق مستعد برای انواع استفاده‌های اصلی زراعت آبی، دیم، مرتع، جنگل و درختکاری در کشور انجام می‌شود و در برنامه‌ریزی استفاده از اراضی در سطوح ملی و منطقه‌ای فوق‌العاده ارزشمند می‌باشند. مطالعات طبقه‌بندی اراضی برای آبیاری و نقشه‌های اجرایی آن به پیوست مطالعات خاک‌شناسی انجام می‌گردد. در این نقشه‌ها اراضی مورد نظر را برای آبیاری به درجه‌های یک تا شش تقسیم‌بندی نموده و عوامل محدودکننده نیز در آنها مشخص می‌گردد. همچنین مطالعات طبقه‌بندی قابلیت آبیاری نیز بیشتر در مناطقی که مورد مطالعات نیمه تفصیلی و تفصیلی خاک‌شناسی قرار گرفته‌اند، انجام و نقشه‌های طبقه‌بندی آبیاری (پس از انجام عملیات عمرانی) پیوست این مطالعات شده است (صادقی پور، 1386).

راهبردهای آمایش سرزمین در بخش کشاورزی

در بررسی چشم انداز مناطق و استان‌ها و ضوابط ملی آمایش سرزمین از دیدگاه بخشی سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور پیش نویس ضوابط ملی آمایش در بخش کشاورزی در سال 93 تهیه گردیده است. و در این خصوص مهمترین مواردی که مورد توجه قرار گرفته است شامل موارد زیر است:

- ✓ توسعه فعالیت‌های کشاورزی با تاکید بر برنامه ریزی و مدیریت توسعه بخش بر اساس دشت‌های کشاورزی و بر اساس تعاملات آب و فعالیت‌های بخش کشاورزی
- ✓ تجدید نظر در الگوی کشت در راستای کاهش محصولات آب بر نظیر صیفی جات و تنظیم برنامه تولید بر اساس چهار مولفه امنیت غذایی، سواوری و ارزآوری و میزان مصرف آب
- ✓ ممنوعیت کشت در قلمروهای نامناسب نظیر شیب‌ها و اصلاح مسیرهای شخم زنی از طریق آموزش اصول
- ✓ توجه به تناسب الگوی کشت با توان زارعین و شرایط اقلیمی و الزامات حفاظت از منابع طبیعی
- ✓ زمینه سازی برای افزایش فعالیت‌های کشاورزی نظیر کشت گلخانه‌ای متناسب با قابلیت‌های اقلیمی هر ناحیه از سرزمین
- ✓ توسعه فعالیت‌های شیلات و آبزیان در سواحل جنوبی کشور
- ✓ توسعه فعالیت‌های کشاورزی در مناطق مستعد جنوب شرق کشور

منابع مورد استفاده

- 1- بختیاری، آ. 1394. آمایش سرزمین از دیدگاه بخش کشاورزی، وزارت جهاد کشاورزی استان تهران. موسسه پژوهش های برنامه ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی.
- 2- صادقی پور مروی، م.، 1386. ارزیابی اراضی (تاریخچه، مروری بر تحقیقات گذشته). سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی. در دسترس در: <http://www.areo.ir/fa-IR/AREEO/1/news/view/16954/3425>
- 3- صالحی، الف 1388. تحلیلی بر موانع فراروی آمایش سرزمین در ایران. فصلنامه راهبرد. سال 18. شماره 52.
- 4- FAO. 1993. Guidelines for land use planning. (FAO Development Series No. 1) ISBN 92-5-103282-3. Rome, FAO. 107 pp.

The Role of Land Use Planning and Land Evaluation in Crop Production Leap

Hosna Paydar, Mohsen Sheklabadi, Samira Paydar

Ph.D. Student, Department of Soil Science, Bu- Ali Sina University

Associate Professor, Department of Soil Science, Bu- Ali Sina University

Ph.D. Student, Department of Agronomy and Plant breeding, Lorestan University

Abstract

Land use planning is a decision-making method that directs land users in such a way that while correcting improper use of lands, by reducing costs and increasing profits, it will protect the lands properly for the next generations. One of the key issues along with macro planning and part of planning is land use planning. Iran has a history of about six decades of planning. In order to increase production in the field of agriculture and livestock, paying attention to the production capacity of different geographical regions of the country is important and this is only possible through precise land use plans. In this paper, the generalities of this program are described and some of the cases considered in land use planning of agricultural sector have been analyzed.

Keywords: Land Use Planning, Land Evaluation, Production Leap, Agriculture.